

تحلیل فرهنگی-اجتماعی الگوی زیارتی اربعین

محسن محمدی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۲۵

چکیده

در روایات نسبت به زیارت اربعین سفارش و برای آن زیارت‌نامه ویژه‌ای از طرف اهل بیت علیهم‌السلام ارائه شده است. زیارت اربعین از جهات گوناگون عرفانی، تربیتی و تاریخی بررسی شده است ولی این نوشتار با رویکردی فرهنگی اجتماعی، در صدد بررسی ظرفیت‌های زیارت اربعین است. بر این اساس می‌توان زیارت اربعین را الگویی برای سفرهای زیارتی دانست که امروزه به دلیل تأثیرپذیری از الگوی گردشگرانه تا حد زیادی از وجه ایده‌آل خود دور شده است. الگوی زائرانه در زیارت اربعین را در تغایر با الگوی گردشگرانه سفرهای زیارتی در موارد نگرشی، گرایشی و کنشی می‌توان بررسی کرد. زیارت اربعین بر اساس الگوی معرفت‌شناسی، هستی‌شناسی و جهان‌شناسی ویژه‌ای قرار دارد که نتیجه آن در الگوی فراغتی و قداست خاص این سفر بروز می‌کند. در این الگو معنویت و خرید به عنوان دو رفتار ویژه زائران از فضای اخلاقی و اصول تعالی‌بخش زیارت تبعیت می‌کند.

کلید واژه‌ها: زیارت، اربعین، معنویت، خرید، قداست، فراغت.

استناد فارسی (شیوه‌ی APA، ویرایش ششم، ۲۰۱۰؛ شیوه‌ی APSA)

محمدی، محسن (تابستان ۱۴۰۲). «تحلیل فرهنگی-اجتماعی الگوی زیارتی اربعین». پژوهشنامه تاریخ، سیاست و رسانه، سال ۶، شماره ۲، پیاپی ۲۲، صص ۴۰-۱۵.

^۱ دانش‌آموخته دکتری مدرسی معارف اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. ایمیل: moh2941@gmail.com

کپی‌رایت © ۲۰۱۰، ایسک (اندیشکده مطالعات راهبردی کریمه شیراز). این متن، مقاله‌ای برای دسترسی آزاد است که با توجه به استاندارد بین‌المللی (Creative Commons Attribution) CCA نسخه 4.0 توزیع شده است و به دیگران اجازه می‌دهد این اثر را با رگیری کنند، آن را با دیگران به اشتراک بگذارند و مطالب را اقتباس کنند.

۱. مقدمه

زیارت یکی از مهم‌ترین جلوه‌های رفتار دینی است. در طول تاریخ انسان‌های دیندار، زیارت را در قالب بازدید از معابد و مزارهای پیشوایان و بزرگان دینی انجام داده‌اند. از این جهت زیارت همواره با مفاهیمی همچون معنویت و قداست همراه بوده و زائر یکی از مفاهیم مهم معنوی و اخلاقی بوده است (Jackowski and Smith, 1992:92-106).

در اسلام نیز زیارت از بار معنوی خاصی برخوردار است. این رویه معنوی در بین شیعیان با توجه به زیارت کربلا و اربعین شرایط ویژه‌ای یافته است. اولین زائر اباعبدالله الحسین در روز اربعین، صحابی گرانقدر پیامبر، جابر بن عبدالله انصاری بود (طوسی، ۱۴۱۱ق: ج ۲/ ۷۸۷). ولی در مورد اینکه اهل بیت علیهم السلام در اولین اربعین به کربلا وارد شدند یا روزی دیگر اختلاف نظر است (برای نمونه ر.ک: رنجبر، ۱۳۸۴: ۱۶۷-۱۹۲). شیعیان و محبین حضرت نیز بر اساس این سیره زیارت اربعین را گرامی داشتند. این سیره با زیارتنامه اربعین که از طرف امام صادق علیه السلام بیان شده است، تقویت و تثبیت شد (سید ابن طاووس، ۱۴۱۶ق: ج ۳، ص ۱۰۱-۱۰۳). این زیارتنامه معارف بلندی درباره مقام امام حسین علیه السلام در بر دارد (ر.ک: البطاطا، ۲۰۱۳م؛ احمدی فقیه، ۱۴۳۰ق). در ادامه امام حسن عسکری علیه السلام زیارت اربعین را یکی از ویژگی‌های مؤمن بیان فرمودند (طوسی، ۱۴۰۷ق: ج ۶، ص ۵۲). علامه مجلسی نیز در بحارالانوار در بیان علت تاسیس روزی به نام اربعین هفت دلیل بیان می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۱۰۱، ص ۳۲۹-۳۳۶).

حاصل این سیره شرعی و متشرعه، اهمیت و جایگاه ویژه زیارت اربعین در بین علاقمندان به اهل بیت علیهم السلام شد به طوری که امروزه شاهد زائران میلیونی اربعین هستیم که با پای پیاده در اربعین حسینی خود را به کربلا می‌رسانند.

در این نوشتار قصد نداریم زیارت اربعین را از نظر سیاسی، عرفانی یا تاریخی بررسی کنیم بلکه با رویکردی فرهنگی-اجتماعی در صدد تحلیل الگوی زیارتی این تجمع و راه‌پیمایی عظیم هستیم. بر این اساس می‌توان زیارت اربعین را الگویی مطلوب از سفرهای زیارتی دانست؛ الگویی مبتنی بر عشق و معرفت که بر خلاف الگوی گردشگرانه از مظاهر دنیاگرایی به دور است و با اهدافی غیر از زیارت آلوده نشده است.

هر چند امروزه مسافرت به مکان‌های زیارتی، با توجه به گسترش زیارت‌های دینی و سایر انواع مسافرت‌ها با رشد روزافزونی مواجه شده است (Rinschede, 1992:57). اما پس از وقوع انقلاب صنعتی و به تبع آن افزایش درآمدها و ایجاد اوقات فراغت، شکل دیگری از سفر پا گرفت که «گردشگری» نامیده شد. در گذشته زائر به فردی گفته می‌شد که صرفاً به خاطر اغنای نیازهای معنوی خود و فقط برای رسیدن به تجربه‌های عمیق و مهم دینی به سفر می‌رود. اما امروزه واژه زائر گستره معنایی بیشتری را دربرمی‌گیرد؛ بنابراین بازدیدکنندگان مکان‌های مذهبی، انگیزه‌ها،

اعتقادات و الگوهای رفتاری متفاوت و مختلفی دارند (Graham and Murray, 1997: 401). حاصل این تحول فرهنگی تولید واژه گردشگری دینی شده است که سعی در تلفیق و ورود ادبیات و مبانی گردشگری در زیارت دارد. اما با توجه به مبانی و رویکرد گردشگری، این تلفیق سبب تنزل و آسیب ابعاد معنوی و اخلاقی زیارت می‌شود.

به نظر می‌رسد الگوی زیارتی اربعین، مبتنی بر الگوی اصیل دینی و در تغایر تام با این آسیب‌ها و در راه اصلاح و اعتلای الگوی زیارتی قابل تحلیل است. بر این اساس در این نوشتار الگوی زیارتی بر آمده از اربعین را از سه جهت بینشی، گرایشی و کنشی بررسی می‌کنیم و سپس در ادامه آسیب‌ها و تفاوت‌های آن را با الگوی زیارتی گردشگرانه که امروزه با گردشگری دینی از آن یاد می‌شود، ذکر خواهیم کرد.

۲. الگوی زیارتی اربعین از جهت بینشی و نگرشی

۲-۱. معرفت‌شناسی

فرهنگ زیارت و حضور آدمی در این عرصه‌های معنوی است که به او حقیقت مخلوق، عبد و وابسته بودن را یادآوری می‌کند و نه تنها وابسته در خلق بلکه در سیر وصول به کمال و همه لحظه‌های هستی‌اش. بنابراین توحید اساس و محور زیارت است در حالی که مبنای توریسم، فرهنگ اومانستی شرک‌آلود و الحادی است.

برای ورود به ساحت قدسی و ملکوتی اماکن زیارتی، نیازمند نوعی آمادگی روحی است که بهره‌مندی از فیوضات معنوی و درک محضر ربوبی را میسر می‌کند. کسانی که توان درک ماورایی را ندارند، نمی‌توانند وارد حریم حضور جلال و جمال نورانیت اولیای الهی گردند. از این رو ورود به اماکن قدسی نیازمند آداب خاصی است چنان که خداوند به حضرت موسی فرمود: «من پروردگار تو هستم. کشف‌هایت را بیرون آر که تو در سرزمین «طوی» هستی.» (طه: ۱۲) این مسأله موردنظر جامعه‌شناسان دین نیز بوده است (الیاده، ۱۳۷۲: ۳۸۴).

اهمیت آئینی آستانه معبد یا هر مرکز قدسی و زیارتگاه و کار ویژه حدود و ثغور آن، جدا کردن و فاصله انداختن مفهوم ماسوی و ملکوتی از مفهوم دنیوی و ملکی است.

زیارت اربعین در این مورد از دو جهت قابل توجه است:

زائر اربعین به پابوسی امامی می‌رود که آخرین جملات او، مناجاتی توحیدگراست که هیچ بویی از منیت و شکایت به درگاه خداوند متعال ندارد؛ الهی رضا برضاک لا معبود سواک یا غیاث المثنیین. مداحان و ذاکران این جملات را در مدیحه‌سرایی خود می‌خوانند و زائران بر این جملات اشک می‌ریزند.

آستانه زائران اربعین محدوده حرم و ضریح نیست. آنها از وقتی که از شهر خود راه می‌افتند خود را زائری می‌دانند که در حریم یار وارد شده است لذا برخی از همان ابتدا ادب می‌کند و پیاده طی طریق می‌کند.

اما در نگاه گردشگرانه، با حذف ساحت قدسی و ماوراء الطبیعی، کالبد ملکوتی بی‌معناست. بنابراین توریست نه آن مسافری است که متکی به وحی و نیازمند ره‌توشه‌ای معنوی جهت دستاوردهای روحی سفر باشد بلکه هدف او لذت بردن از محسوساتی است که جنبه تاریخی یافته و در دنیای مدرن به عنوان عنصر سودآور به یک کالا تبدیل شده است و باید پرکننده خلأهای معنوی روحی انسان مستقل فرض شده دنیای مدرن گردد. پیشینه واژه‌ی «توریست» نیز بر مفاهیمی مثل تفریح، اشراف‌زدگی و غفلت تأکید دارد.

۲-۲. هستی‌شناسی

براساس نگاه توحیدی همه زندگی در سیر کسب آمادگی برای زیارت بزرگ، یعنی لقاء الله که مقصد اعلا‌ی حیات می‌باشد، ساماندهی شده است. برخی از آیات خاص، نظیر اولیای الهی، مکان‌ها، زمان‌ها و اشیای دارای شأن و منزلت ربوبی به دلیل ظرفیت‌های والایی که در آن نهاده شده است، آثار تربیتی ویژه‌ای داشته و در هنگام زیارت هر زائری و متناسب با میزان آمادگی زائر، آن آثار و نتایج را بر او متجلی می‌کند (مهدب و دیگران، ۱۳۹۱: ۵۶).

اساساً زائر اربعین با این دید آماده سفر می‌شود که با امام و مولای خود ارتباط معنایی و معنوی برقرار کند و به عشق حضور او این سختی‌ها را تحمل می‌کند.

یکی از مهم‌ترین نکات در توجیه زیارت قبور اولیای الهی ارتباط و علاقه روح به بدن است (برای نمونه ر.ک: امام خمینی، ۱۴۰۶ق: ۱۷۵). در کتاب‌های عرفان نظری بحث زیارت قبور مطرح و تأیید شده است. مثلاً ابن عربی زیارت قبر پیامبر را لازم شمرده و معتقد است ایمان بدون آن کامل نیست (ابن عربی ۱۴۰۵ق: ج ۱۱، ص ۳۳۰). ابوعلی سینا با دیدی فلسفی، ابعاد معنوی زیارت را تشریح می‌کند. او معتقد است انسانی که به زیارت قبور می‌رود نفس او همراه با بدن مادی است ولی صاحب قبر، نفس او از ماده جدا شده است و از این جهت به عقول شباهت دارد و می‌تواند تأثیر زیادی داشته باشد. بر این اساس، وقتی به زیارت قبور می‌رویم روح شخص زیارت شده تأثیر زیادی بر روح زیارت کننده می‌گذارد. پذیرش این اثر تا حد زیادی به سلامت و اعتدال روح زیارت کننده بستگی دارد. این ارتباط روحی و معنوی سبب می‌شود در مکان‌های زیارتی، نفوس مردم آمادگی بیشتری برای پذیرش عقاید صحیح داشته باشند. این آثار علاوه بر آثار اخلاقی زیارت مانند یاد آخرت و روی گردانی از دنیا است (ر.ک: ابن سینا، ۱۴۰۰ق: ج ۱، ص ۳۳۸). از نظر شیخ ابوعلی سینا در فصل ۱۶ و ۱۷ نمط ۹ اشارات استفاده می‌شود شخص زائر می‌تواند سیر خود را مانند آینه‌ای در

برابر روح شخص زیارت شده قرار دهد و کاملاً خود را فراموش کند. در این صورت لذت‌های معنوی و حقیقی در سیر او نقش خواهد بست (ابن سینا، ۱۴۰۳ق: ۳ / ۳۸۶).

شیخ شهاب‌الدین سهروردی در وصف کسانی که سیر الی الله دارند می‌گوید:

«اینان با خلوص نیت و صبر درب خانه‌های نور را می‌کوبند و فرشتگان با تحفه‌های ملکوتی از آنان استقبال می‌کنند ... خود از نور خدا بهره برده و به افراد پایین نیز بهره می‌رسانند.» (سهرودی، ۱۳۷۲: ۲ / ۲۴۶).

محمد شرف نظام الدین احمد هروی در ترجمه و شرح کلام شیخ اشراق می‌گوید:

«یعنی از آن نفوس کاملان که به آن مراتب عقلیه عروج نموده‌اند انوار و اشراقات بر نفوس ناقصان فایض می‌شود و از این عبارت معلوم شد که توجه به مرشد و استاد کامل در حال حیات و ممات او نافع است و توسل به ارواح اولیا و علمای متورع نیز مفید است» (هروی، ۱۳۵۸: ۲۳۲).

فخرالدین رازی^۱ معتقد است روحی که بعد از مرگ باقی است و از بدن جدا می‌شود از روحی که در بدن متعلق به بدن است قوی‌تر است؛ زیرا عالم غیب بر او منکشف شده و علمی که در هنگام تعلق به بدن برای او برهانی بود اکنون بدیهی می‌شود. البته روح متعلق به بدن از این جهت که می‌تواند تکامل پیدا کند قوی‌تر از روحی است که از بدن جدا شده است. بر این اساس وقتی انسان به زیارت قبر انسان کامل و بزرگواری می‌رود که روحی بلند و نفسی قوی دارد، روح زائر و مزور از طریق تعلق و ارتباط به آن مزار (ترتبت) ارتباط برقرار پیدا می‌کنند و علوم بین آنها متبادل می‌شود (رازی، ۱۴۰۷ق: ۲۵۷-۲۷۷).

به این ترتیب زیارت در فرهنگ دینی با امور متعالی در ارتباط است لذا برخی بزرگان آن را فطری قلمداد کرده‌اند (ر.ک: طباطبایی، ۱۳۸۸: ۱ / ۲۳۳ و ۲۳۲؛ جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۱ / ۱۸ و ۱۷).

زائر اربعین خود را در تعامل با روحی بلند می‌داند که افزون بر بهره‌مندی از فوز شهادت و زندگانی جاودانه، از فوز عظیم ولایت و امامت بهره‌مند است لذا از مراتب وجودی بالاتری برخوردار است و قدرت تصرف در عالم را دارد.

برخلاف این نگرش معناگرایانه، در الگوی گردشگرانه، افراد غیرمعتقد به مکان‌های مذهبی که نه از روی ایمان و اعتقاد بلکه به خاطر سرگرمی، کنجکاوی و یا علاقه به آنجا سفر می‌کنند. اینگونه سفرها ممکن است به انحای گوناگون انجام شوند. اما تنها چیزی که اهمیت دارد نفس سفر کردن است (هال، ۱۳۹۲: ۸۴). نه بهره‌بری معنوی و اخلاقی.

^۱. او رساله‌ای به نام زیارت القبور دارد که خلاصه آن را در کتاب المطالب العالیه (ج ۷، ص ۲۷۷-۲۷۵) آورده است (ر.ک: فلسفه زیارت، شرح و تحقیق زیارت القبور فخر رازی، احمد عابدی، قم، زائر، ۱۳۷۶).

۲-۳. جهان‌شناسی

زائر، جهان را جلوه حق تعالی و همه عرصه‌ها و زوایای آن را نقطه اتصال و مشاهده جمال می‌داند نه آنکه هستی را کارگاه و موزه تاریخ و فرهنگ و مناظری برای تماشا و تفریح (احمدی، ۱۳۹۰: ۵۲). البته این سیر در آفاق با سیر در انفس به کمال می‌رسد. به عبارت دیگر:

«زائر به دیدن مقام و مکان و آثاری می‌رود که جلوه محسوس دیدار است و نشانی از انعکاس دهنده آن مظاهر اسم الهی و اعیان ثابت است و از اینجاست که زیارت نحوی دیداری و بازبینی دیدار است» (احمدی، ۱۳۹۰: ۳۹).

از این رو ملاک ارزش‌گذاری زیارت، عشق و معرفت به کمال و جمال زیارت شونده است (ر.ک: نسفی، ۱۳۷۷: ۱۱۶ و ۱۱۵). بنابراین در زیارت سیر در آفاق و انفس توأمان و مکمل یکدیگر است.

زائر اربعین چه زیبا این دو وجه از زیارت را جمع کرده است. این سفر که با پیاده‌روی انجام می‌شود از جهتی ملازم حضور در طبیعت و سیر در آفاق است و از جهتی دیگر زائر در طول مسیر به یاد مولای خود و فضائل بی‌مثال اوست و هر قدم را به عشق وصال به حریم او برمی‌دارد. او در این مسیر از طرفی با افراد و فرهنگ‌های مختلف آشنا می‌شود و تعامل برقرار می‌کند و از طرفی دیگر این مسیر را تجربه‌هایی مقدس و عرفانی پیوند می‌زند.

در فرهنگ اسلامی، سفر و سیاحت در آفاق علاوه بر گردش و نشاط عرصه عبرت و تفکر نیز قلمداد شده است. از این جهت سفر در آفاق و تفکر در انفس سبب تعالی انسان می‌شود. به این ترتیب طبیعت عرصه تعلیم و تزکیه می‌گردد (ر.ک: روم، ۸-۹). این نگرش براساس این مبناست که «همه عالم اسم‌الله‌اند. تمام عالم، چون اسم، نشانه است. همه موجوداتی که در عالم هستند نشانه ذات مقدس حق تعالی هستند.» (امام خمینی، ۱۳۸۱: ۹۸)

در مقابل این نگاه زائرانه اربعین، الگوی گردشگرانه، بدون توجه به جهان ملکوت و محصور در جهان ملک و ماده، انسان را سیاح و جهانگردی ساخته است. تفاوت زائر و توریسم از این جهت در این است که زائر اربعین سالک است و توریست ناظر به ظواهر؛ زیارت اربعین گشودن چشم دل است به جهان برای مشاهده وجه الله و توریسم باز کردن دو چشم صورت برای مشاهده دنیا.

۳. الگوی زیارتی اربعین از جهت گرایش

۳-۱. از فراغت ذاکرانه تا لذت غافلانه

زیارت در اسلام که با نوعی گردشگری و سفر همراه است از تفریح و لذتی معنوی و فراغتی جهت برقراری ارتباط با خدا (فراغت عبادت) برخوردار است نه تفریح دنیوی گردشگرانه. می‌توان گفت، فراغت در سفر زیارتی در بستر یاد الهی و تغییر و تنوع در نوع و سطح تکالیف است نه غفلت

و بی تکلیفی. به عبارت دیگر، مواجهه انسان توحیدی با طبیعت، شادمانی و ابتهاجی است که توأمان حاصل یاد خالق این زیبایی (آسودگی روح) و لذت دنیوی (آسودگی جسم) از آن است.

زائر اربعین در مسیر زیارت از نوعی لذت و فراغت بهره‌مند می‌شود و از مزایای و بهره‌های آب و هوایی و تفریحی بهره می‌برد و چه بسا بخشی از خاطرات خوش سفرش به این بخش از سفر اختصاص یابد ولی او هیچگاه این سفر را سفر تفریح و خوشگذرانی قرار نمی‌دهد. گذشته از اینکه این سفر در تعظیم شعائر و ایام مصیبت اهل بیت علیهم السلام است، زائر اربعین همواره خود را در سفری معنوی می‌بیند و همه مسائل سفر را با این دید تحلیل می‌کند؛ او خود را میهمان این حریم می‌داند، احوال خود را با مولایش در مسیر راه در میان می‌گذارد، تلاش می‌کند ادب این زیارت را دعایت کند، همراهان را نه فقط انسان‌هایی شبیه و هم‌مسیر خود بلکه آنها را میهمانان ارباب می‌داند لذا با آنها برخوردی متفاوت دارد، تلاش می‌کند لب به ذکر الله داشته باشد... این موارد نشان می‌دهد که زائر اربعین هیچ‌گاه مسافری رها و غافل نیست بلکه همواره خود را در محضر الله و در جرگه زائران حضرت ثار الله مشاهده می‌کند و تلاش دارد آداب این اجتماع را رعایت کند.

اساساً هدف ضمنی بسیاری از مسافرت‌های دینی، رنج و ریاضت کشیدن در سفر برای تزکیه نفس بوده است (Jackson and Davis, 2000: 155-182)، در طول تاریخ سفرهای زیارتی بر مفهوم سختی و دشواری تأکید کرده‌اند و زیارت همواره با به جان خریدن سختی‌های مسیر همراه بوده است (دیگانس، ۱۳۹۲: ۵۰). این رویکرد هیچ‌گاه با تفریح و لذت مادی تن‌پرورانه و غفلت تناسب ندارد.

بر این اساس زیارت سفری برخوردار از معناست که هدف‌هایی متعالی دارد. مانند: انجام وظیفه دینی، اجرای اعمال عبادی، اقرار به ایمان، توبه کردن، خودیابی و یافتن معجزه و اقدام عملی در راستای نوسازی معنوی (ر.ک: هینلز، ۱۳۸۵: ۳۶۵)؛ به همین دلیل در فرهنگ دینی زیارت (زیارت قبور) با اهداف الهی و دینی انجام شده است و صرف گشت و گذار و تفریح نیست. مانند زهد در دنیا، یاد مرگ^۲، یاد آخرت^۳، عبرت‌گیری^۴ و رقت قلب^۵.

در قرآن کریم نیز زیارت (زیارت قبور) در مسیر معنوی و اخلاقی تبیین شده است مانند: «الهمکم التکاثر * حتی زتم المقابر» در این آیات زیارت قبور در راستای دوری از دنیاگرایی و یاد آخرت بیان شده است (ر.ک: الانصاری، القرطبی، ۱۴۰۵ق: ج ۲۰، ص ۱۷۱-۱۷۰).

۱. قال رسول الله: فانها تزهد في الدنيا (السيوطي، ۱۴۰۱ق: ج ۲، ص ۲۹۷)

۲. قال رسول الله: فانها تذكركم الموت (الهندي، ۱۴۰۹ق: ج ۵، ص ۶۴۷)

۳. قال رسول الله: فانها تذكركم الاخرة (الهيثمي، ۱۴۰۸ق: ج ۳، ص ۲۳۷)

۴. قال رسول الله: فان فيها عبره (النیشابوری، ۱۴۰۶ق: ج ۱، ص ۳۷۵)

۵. قال رسول الله: فانها ترق القلب و تدمع العين (ابویعلی الموصلی، ۱۴۰۷ق: ج ۶، ص ۳۷۳)

علامه طباطبایی ذیل آیه شریفه «قال الذین غلبوا علی امرهم لنتخذن علیهم مسجدا» (کهف: ۲۱) جریان ساختن مسجد بر قبر اصحاب کهف را بیان می‌کند (طباطبایی: ج ۱۳، ص ۳۰۰). از این آیه شریفه و روایات ذیل آن استفاده می‌شود که محل دفن افراد مؤمن و موحد را می‌توان زیارت کرد و بلکه در کنار قبر آنان مسجد بنا کرد و ذکر خداوند متعال را به پاداشت (ر.ک: صابونی، ۱۴۰۲: ج ۲، ص ۱۸۷؛ زحیلی، ۱۴۱۱: ق: ۱۵ / ۲۲۶).

در مقابل این رویه زائرانه در زیارت اربعین، شادی بخشی، فرح‌زایی، فراغت و لذت بخشی مفاهیمی‌اند که همواره در بررسی گردشگری مورد توجه قرار می‌گیرند. حادثه‌جویی، حفظ سلامت، تفریح و تفرج از انگیزه‌های اصلی سفرها در دوران مدرن دانسته می‌شوند (ر.ک: گی، ۱۳۷۷: ۲۱۸). از این جهت افزایش اوقات فراغت و استراحت از عوامل مهم توسعه گردشگری است (ولا و یونل، ۱۳۸۴: ۲۹).

تمایز زیارت و گردشگری در موضوع فراغت و تفریح را باید در نگاه ویژه دین به این مقوله جست‌وجو کرد. هر چند دین در طول قرون متمادی نقشی حیاتی در ارتقا و بهبود اوقات فراغت داشته و نحوه بهره جستن مردم از اوقات فراغتشان را تحت تأثیر قرار داده است. ولی الگوی کلی دین و مدرنیته در مدیریت و تعریف اوقات فراغت و تفریح کاملاً متفاوت است. دین بر پایه نگرش توحیدمحوری، تفریح و فراغت را به معنای غفلت از یاد خدا و خلود در زندگی دنیوی مادی تعریف نکرده است. بر این اساس دین با نگرشی که فراغت و تفریح را با نوعی غفلت، بی‌مسئولیتی، عدم جدیت و نادیده گرفتن ضوابط و هنجارها تبیین می‌کنند (ر.ک: قاضی مرادی، ۱۳۸۷: ۲۷-۱۵)، تناسبی ندارد.

بنابراین هر چند نوعی فراغت و تفریح در الگوی زیارت اربعین و الگور گردشگرانه زیارت وجود دارد ولی فراغت زیارت اربعین مبتنی بر نگاه توحیدی بر یاد خدا و درک و حفظ حرمت محضر مزور (امام حسین علیه السلام) متمرکز است ولی گردشگری در مدرنیته به دنبال حذف مبانی ماوراءالطبیعی، مبتنی بر غفلت و بی‌تکلیفی است.

۳-۲. قداست

زیارت در معنای سنتی و تاریخی آن عبارت است از سفری فیزیکی در جست‌وجوی حقیقت و در جست‌وجوی آنچه مقدس و مبارک است (Vukonic, 1996: 180) سفر به مکانی که قدرت و مشیت الهی به یک باره در آن پدیدار شده است (Sallnow, 1987: 3). از نگاه اشراقی و عرفانی، زیارتگاه‌ها مولود تلاقی امر زیبا و قدسی‌اند. این امر قدسی در کنار امر زیبا (هنر)، دیانت، صنعت، معنویت و خلاقیت اماکن زیارتی را به عنوان یکی از مهم‌ترین ارکان فرهنگ‌ها و سنت‌های آیینی درآورده است.

بر این اساس، زیارت در فرهنگ دینی با مفهوم تقدس مرتبط است. یک فضای مقدس مرزهای زمانی و مکانی مشخصی دارد که آن را از دیگر اماکن و فضاها متمایز می‌کند. حوادث تاریخی دینی، حضور شخصیت‌های دینی، بروز معجزات و کرامات، اجرای مراسم و مناسک دینی، نذر و قربانی در این مکان‌ها، سبب تقدس بخشی به آن می‌شود (ر.ک: دیگانس، ۱۳۹۲: ۵۴-۵۱). جست‌وجوی حقیقت، روشنگری و کسب تجربه اصیل و ارزشمند آمیخته با شئون الهی و مقدس، مردم را بر آن می‌دارد تا به اماکن مقدس که از نظر عبادی بسیار فراتر از فضای دنیوی و زندگی عادی است، سفر کنند (تیموتی، ۱۳۹۲: ۱۶).

یکی از ویژگی‌ها و بایسته‌های مکان‌های زیارتی وجود معنا و مفهوم است که برای ایجاد یک فضای مناسب برای عبادت و پرستش برای افرادی که می‌خواهند با یک نیروی الهی رابطه برقرار کنند، ضروری است. لذا مردم با وجود عبادت‌گاه‌های روزانه و هفتگی نزدیک و در دسترس، ترجیح می‌دهند به مکان‌های دیگری برای عبادت سفر کنند. این گونه مکان‌ها از اعتبار بیشتری برخوردارند چون تقدس بیشتری دارند و حضور در آنها سبب می‌شود انسان راحت‌تر بتواند با منبع مقدس رابطه برقرار کند. بنابراین زائران و بازدیدکنندگان زیادی برای تجربه‌های معنوی و روحانی به مکان‌های مقدس می‌روند (Steven, 1988: 41-44). تمامی زائران به دنبال نوعی تجربه عرفانی، معنوی و دینی هستند و انتظار دارند که به آن برسند. این تجربه شامل گذار از دنیای بدون معنویت و درک دنیایی مقدس و روحانی است (Brainard, 1996: 359-393; Aldred, 2000: 329-357).

قداست و زیارت اربعین تنیدگی بسیاری دارند:

۱. زیارت اربعین با توجه به روایاتی مبنی بر فضیلت زیارت اربعین و همچنین زیارت‌نامه رفیعی که از طرف امام صادق علیه السلام بیان شده است جنبه‌ای کاملاً مقدس پیدا می‌کند.
۲. رویدادهای کربلا به دست افراد الهی و ملکوتی همچون امام حسین علیه السلام و یاران بابصیرتشان محقق شده است و از این جهت حافظه تاریخی کربلا با مردانی مقدس پیوند خورده است.
۳. کربلا از ابعاد کاملاً عرفانی برخوردار است و امام حسین علیه السلام حادثه‌ای عرفانی را در فناء عبد در وصال حق تعالی در کربلا خلق کرده است.
۴. در کربلا مکاشفات و کرامات و تشرفات فراوانی روی داده است و عارفان و واصلام همواره زیارت کربلا را با دیدی مقدس و عرفانی نگریسته‌اند.
۵. مجموع ویژگی‌های فوق معنا و مفهومی را برای کربلا و زیارت اربعین فراهم آورده است که آن را به مکانی برای عبادت به شرایط آرمانی رسانده است. لذا زائران نماز و قرآن در حرم حسینی را بسیار ارزشمند می‌شمرند به طوری که حاضرند رنج سفر را برای درک این توفیق تحمل کنند.

بحث قداست در زیارت اربعین از جهت هویت بخشی مکان نیز قابل بررسی است. رابطه عمیقی بین مکان و هویت وجود دارد. ساخت مکان همیشه با ایجاد هویت‌های جدید همراه بوده است و برعکس، ایجاد هویت نیز همیشه مستلزم ساخت مکان است. از یک سو مفهوم معنادار یک مکان، براساس افرادی که ساکن آن هستند (درون مکان) و همچنین افرادی که از بیرون آن را می‌بینند، در مورد آن نظر داده و آن را تفسیر می‌کنند (بیرون مکان)، شکل می‌گیرد. از سوی دیگر، همه افراد به نحوی، چه به طور فیزیکی و چه از نظر اجتماعی مکان را اشغال می‌کنند، بنابراین مکان و هویت با هم رابطه تنگاتنگی دارند (Bremer 2003: 74-73).

رابطه متقابل مکان و هویت بر پایه معنایی است که مردم را به مکان‌ها پیوند می‌دهد. هویت را می‌توان تصویری معنادار از پیوستگی خود با جامعه (Bremer, 2004: 144) و یا درک ما از چیستی خود به عنوان یک موجود اجتماعی تعریف کرد (Moya, 2000: 8). بر اساس این تعریف هویت نیز مانند مکان پدیده‌ای است که در روابط اجتماعی نمود پیدا می‌کند. مفهوم معنادار یک انسان به رابطه او با گروه‌های اجتماعی مختلف در بافت تاریخی و فرهنگی که در آن زندگی می‌کند، بستگی دارد.

این ویژگی تقدس بخشی زیارت اربعین در برگزاری مراسم‌های سوگواری در حرم حسینی نمود پیدا می‌کند به ویژه که زائران در مورد مصائبی گریانند که در گذشته در همان مکان روی داده است. آنها در این مراسم‌ها آنچه را قبلاً در وطن خود در مورد کربلا و رویدادهای آن شنیده بودند در این اماکن در ذهن تداعی می‌کنند و با چنین برداشت‌هایی تجربه‌ای معنوی در قرب به مولایشان کسب می‌کنند.

در مکان‌های مذهبی افراد باتوجه به پیوستگی‌های اجتماعی خودشان، آن مکان را تفسیر می‌کنند و معناهای خاصی به آن نسبت می‌دهند. افراد مذهبی با توجه به پیوستگی‌هایی که با جامعه دینی خود دارند، برداشتی دینی از مکان می‌کنند و آن را مقدس می‌دانند. معنای چنین مکان‌هایی برای این گروه از افراد از درکی که جامعه آنها از سنت‌های دینی دارد، ریشه می‌گیرد (برمر، ۱۳۹۲: ۴۲). در واقع برداشت افراد از یک موقعیت نقش مهمی در تعیین اعتبار و اصالت آن موقعیت دارد. اما نیازها و خواسته‌های افراد در مورد اصالت یک مکان و یا موقعیت متفاوت است (Pearce and Moscardo, 1986: 121-132).

به این ترتیب زیارت با نوعی نگاه متفاوتی و تقدس‌گرایانه و گردشگری با نوعی نگاه کالبدی انجام می‌شود. البته طبیعی است که زیارت نیز در مکانی خاص روی می‌دهند ولی زیارت محدود به مکان نیست و زمانی هم که در مکان خاصی انجام شود، فراتر از آن مکان و ظاهر مادی آن روی می‌دهد. «در واقع تجربه معناداری که در روایت یک مکان دیده می‌شود، باید در یک چارچوب

خاص قرار داشته باشد و تقدس خود را از آن دریافت کند.» (برمر، ۱۳۹۲: ۳۷) درک مذهبی و تفسیر گردشگری، باعث به وجود آمدن مکان‌های متفاوت می‌شود. واقعیت‌های هویتی به نوعی تمایز نیاز دارد تا افراد، جاذبه مکان را براساس هویت فردی خود درک کنند. این مکان‌ها برای زیارت‌کنندگان، مذهبی و برای گردشگران، زیبا و جذاب هستند و در عین حال پیوستگی‌ها و هویت‌های اجتماعی افرادی که از آنها دیدن می‌کنند را تقویت می‌نمایند (برمر، ۱۳۹۲: ۴۲).

۴. الگوی زیارتی اربعین از جهت کنشی

۴-۱. معنویت‌گرایی

یکی از مهم‌ترین ابعاد زیارت، ابعاد معنوی و اخلاقی آن است. در همه ادیان زیارت براساس ایمان زائر و به دنبال دغدغه‌ها و اولویت‌بندی‌های معنوی و روحی او انجام می‌شود. در نگاه اولیه به نظر می‌رسد مهم‌ترین تفاوت زیارت و توریسم از جهت معنویت‌گرایی باشد ولی گردشگری دینی این تفاوت را به شباهت تبدیل کرده است. از وقتی که مکان‌های زیارتی به مقصد سفرهای گردشگری تبدیل شد، معنویت‌گرایی نیز یکی از ابعاد گردشگری نوین گردید. (5: Kosti, 1998) این مسأله تا حدودی به رشد فزاینده افرادی اشاره می‌کند که در پی یافتن پاسخی برای سؤال‌های بنیادین وجود انسان از جمله معنی زندگی چیست هستند. (-Olsen and Guelke, 2004: 503; Clark, 1991: 339-345; 515)

۴-۱-۱. معنویت جمع‌گرایانه

زیارت بر نوعی معنویت الهی دلالت دارد که هر چند بر تقویت و توسعه رابطه با خدا تأکید دارد، ولی نوعی معنویت جمع‌گرایانه توحیدی است. به عبارت دیگر زیارت در عین اینکه بر پالایش روح و تقویت ارتباط با معبود تأکید می‌کند ولی از گونه‌ای معنویت منتشر حکایت دارد که همه زائران را به کسب فضائل اخلاقی رهنمون می‌کند. لذا در بسیاری از موارد سفرهای زیارتی به صورت دسته‌جمعی همراه می‌شود و بخش مهمی از اخلاق زائر برای بهبود و ارتقای روابط بین زائران است. وقتی این زیارت‌های گروهی با انجام مناسک جمعی نیز همراه می‌شود جلوه دیگری از «معنویت اجتماعی» را به تصویر می‌کشد. وجود این ابعاد جمع‌گرایانه معنوی در زیارت است که اماکن زیارتی را از «حال و هوای معنوی» برخوردار می‌کند.

در مجموع زیارت در عین اینکه بر رابطه معنوی فرد با خود و خدا تمرکز دارد، روابط معنوی با دیگران را نیز ارتقاء می‌دهد. این موضوع در مراحل سه‌گانه قبل، حین و پس از زیارت وجود دارد. زائران قبل از سفر به حلالیت‌طلبی و خداحافظی از اقوام و دوستان می‌پردازند. در حین سفر کمک

به سایر زائران فضیلت مؤکد اخلاقی است و خرید سوغات یادبودی از سایرین است. پس از سفر نیز دیدار از زائر توصیه شده است.

بنابراین زیارت در مجموع، معنویت را در تمام سطوح فردی و اجتماعی مدنظر دارد و هیچ‌گاه به دنبال بریده شدن فرد از جامعه و انحصار در تقویت احساسات شخصی معنوی نیست. البته زیارت فاصله گرفتن از محیط کسب و کار و معاش و فضای متداول اجتماعی است ولی این موضوع جهت فراغت معنوی است نه انزوای اجتماعی.

در مقابل این معنویت جمع‌گرایانه، معنویت فردگرا، شخصی شده و انسان‌گرایانه در گردشگری وجود دارد. اساساً یکی از ویژگی‌های معنویت مدرن فردگرایی معنوی است. این فردگرایی به معنای گریز از اجتماع نیست بلکه به معنای جزئی‌نگری و پرهیز از هر قاعده و ضابطه کلی است. معنویت مدرن معنویتی شخصی شده و جدا از ساحت‌های اجتماعی است (ر.ک: بابایی، ۱۳۹۰: ۲۸۳). افزون بر این، معنویت مدرن در درون خود فرد نیز جزء‌انگار است؛ یعنی فرد در طول زمان و مکان خود نیز دارای افراد و مصادیق متعددی از معنویت است. بنابراین معنویت کنونی ربطی به گذشته و آینده ندارد.

به دنبال منحصر شدن توجه به این جهان، اندیشه، عواطف و احساسات فرد از هرگونه وابستگی ماوراء الطبیعی رها می‌گردد و تأثیر آن بر عمل کاهش می‌یابد، در نتیجه اقتدار و مرجعیت‌هایی از بیرون، بالا و ورای فرد، به درون او منتقل می‌شود و به یک مرجعیت معنوی بی‌واسطه خودآگاه، قابل دستیابی توسط هر فرد و مبتنی بر اقتضائات اینجا و اکنون تبدیل می‌شود (شجاعی‌زند، ۱۳۸۰: ۲۳۲).

۴-۱-۲. معنویت شریعت‌گرایانه

زیارت بر معنویتی شریعت‌گرا و ضابطه‌مند استوار است. زیارت به صرف حضور در اماکن مذهبی خلاصه نمی‌شود بلکه همراه آداب ویژه‌ای است که شامل اعمالی مانند طهارت (غسل، وضو)، قرائت ادعیه، اذکار و نماز می‌باشد. بنابراین معنویت در زیارت مبتنی بر نوعی برنامه عبادی و مناسکی است که در قالب رعایت آداب و اعمال - اعم از واجب و مستحب - انجام می‌شود. به این ترتیب، زیارت در بطن و بستر شریعت است و از آن جدا نیست.

در مقابل این معنویت شریعت‌گرا، معنویت گردشگری دینی، شریعت‌گریز است. اساساً یکی از ویژگی‌های معنویت مدرن شریعت‌ناپذیری است. شریعت با فلسفه معنویت‌خواهی مدرن (ایجاد امر مشترک دینی جهت تحمل اختلافات در ظواهر رفتار دینی) هم‌خوانی ندارد (بابایی، ۱۳۹۰: ۳۰۵).

بر این اساس گردشگری دینی، حضور و معنویتی را دنبال می‌کند که در آن انجام مناسک و تعهد به شریعت چندان جایگاهی ندارد در حالی که از شواهد باستان‌شناسی و منابع تاریخی و مطالعات انسان‌شناسی چنین استنباط می‌شود که نسبت و تجربه زائرانه از بنیادین و کهن‌ترین صور

رفتارها و تجربه‌های دینی فرهنگ‌ها و جامعه‌ها و جمعیت‌ها بوده است (الیاده، ۱۳۷۲: ۳۴۸). از طرفی بخشی از تقدس اماکن مذهبی به خاطر تشریفات و آیین‌های خاصی است که در آن اماکن برگزار می‌شود و از طرف دیگر آیین و مراسم مذهبی بخش عملی ایمان را تشکیل می‌دهند. بدون مراسم مذهبی یا زمانی که این مراسم اجرا نمی‌شود، مکان مقدس بخشی از اعتبار خود را از دست می‌دهد؛ زیرا این مراسم، ایمان عملی و میدل اعتقاد و ایمان به یک حرکت عینی هستند. به عبارت دیگر در آیین‌نامه مذهبی، رابطه با منبع الهام نه فقط از طریق کلمات بلکه از طریق همه بخش‌های بدن انسان صورت می‌گیرد (ر.ک: وکونیچ، ۱۳۹۲: ۲۴۸ و ۲۵۱). ولی در معنویت مدرن تجربه معنوی بدون داشتن تجربه دینی نیز امکان‌پذیر است (5: Heelas, 1998). به عبارت دیگر معنویت یک تجربه انفرادی است که خارج از گفتمان از پیش تعریف شده معنا، قرار می‌گیرد. معنویت در این تعریف می‌تواند ترکیبی از رسوم گوناگون مذهبی باشد. بنابراین مفهوم دین به ایمان و باور شخصی خارج از نهادهای دینی از پیش تعریف شده تبدیل می‌شود (Hervieu-Leger, 1999; quoted in Voye, 2002: 124). به این ترتیب بسیاری از مردم که خود را انسان‌های معنوی می‌پندارند لزوماً خود را مذهبی نمی‌دانند. در این شرایط دیدار از اماکن مذهبی کارکردهای تربیتی خود را از دست می‌دهد و به نوعی سطحی‌گرایی احساس‌گرای زودگذر میدل می‌شود.

یک تجربه معتبر و اصیل، شامل شرکت در یک مراسم گروهی است که در آن افرادی که با هم غریبه هستند، در یک برنامه فرهنگی در کنار هم قرار می‌گیرند و با یکدیگر احساس نزدیکی و یگانگی می‌کنند. در واقع تجربه بیشتر زائران (برخلاف گردشگران غیرزائر) که از مکان‌های مذهبی دیدن می‌کنند تا حد زیادی با حضور تعداد زیادی از دیگر زائران تقویت می‌شود. (Fine and Speer, 1985: 180-197) در همه سنت‌های دینی، گردهم آمدن و تشکیل جامعه دادن، بخش جداناپذیر سفرهای زیارتی است در حالی که در دوران مدرن زائر کسی است که بر سفر مبتنی بر تجربه و به دنبال معنویت درونی انسان تأکید دارد. (Heelas, 1996)

زیارت اربعین از این جهت معنوی شریعت‌گرا را ترویج می‌کند.

- اساساً تقدس و معنویت کربلا با اجرای برنامه‌ها و مناسک دینی گره خورده است که مهم‌ترین آنها برنامه عزاداری است.
- زائر اربعین خود را سوگدار و دلداده امامی می‌داند که مصائب او با مهم‌ترین مناسک دینی مانند نماز (نماز ظهر عاشورا، مناجات و قرائت قرآن شب عاشورا) گره خورده است. در واقع در زیارت اربعین ابعاد احساسی و مناسکی دین در هم تنیده می‌شود.
- زائر اربعین احکام مناسکی خاصی دارد مانند نماز شکسته

مهم‌ترین تجربه‌های دینی و معنوی زائران اربعین در ضمن مراسم‌های گروهی این زیارت رقم می‌خورد؛ مراسم‌هایی که از پیاده‌روی دسته‌جمعی تا عزاداری گروهی و نماز جماعت را دربر می‌گیرد.

این مراسم‌ها مهم‌ترین جنبه مناسکی زیارت اربعین را شکل می‌دهد به طوری که بدون آنها اطلاق زائر اربعین مفهومی گنگ به نظر می‌رسد.

۴-۲. خرید

خرید در زیارت به عنوان یک رفتار مهم و با سابقه حضور دارد. تا جایی که یکی از مهم‌ترین علل توجه صاحب‌نظران و دولت‌ها به گردشگران دینی که روند روبه‌رشدی در جهان دارد، توان بالقوه اقتصادی گردشگران دینی است (تیموتی و السن، ۱۳۹۲: ۱۴). ولی با توجه به تفاوت نگاه زائرانه و گردشگرانه، این رفتار نیز متفاوت شده است. در زیارت، خرید با مفهوم سوغات پیوند می‌خورد. سوغات به دلیل قداست مکان خرید آنها و در نتیجه، تقدس (تبرک) ضمنی اجناس خریداری شده (که در آینده یادآور سفر زیارتی خواهند بود) در برنامه خرید زائران قرار می‌گیرد (Anderson and Littrell, 1995: 328-348). در واقع زائران به منظور حفظ یک خاطره عینی از تجربه معنوی خود، خرید می‌کنند.

بر این اساس سوغات صرفاً یک کالا و شیء نیست بلکه باید با دیدی محتوایی به آن نگریست تا بتواند مفاهیم متعالی زیارت را به جامعه هدف (میزبان) منتقل کند که در اثر ره‌آورد توشه‌ای معنوی با خود همراه بیاورد. از این رو، برخی بر مفهوم سوغات فرهنگی و تهیه مدل و ساختاری در این خصوص، تأکید دارند (ر.ک: یک پسر و دیگران، ۱۳۹۱: ۸۷-۶۱).

بر خلاف بسیاری از سفرهای زیارتی که با تنوع و انبوه سوغات مواجه است و از این جهت به شدت دچار آفت است، زیارت اربعین از هرگونه اصالت خرید یا بازارگردی‌های آزاردهنده به دور است و به معنای واقعی از سوغات سفر بهره‌مند است. بیشترین سوغات سفر زائران اربعین همان مهر تربت کربلا و تسبیح است که یادآور پیام و محتوای این سفر زیارتی است. جالب این است که سوغات زیارت اربعین از سایر زیارت‌های کربلا در طول سال نیز متفاوت است و کسانی هم که به دیدار زائران اربعین می‌آیند انتظاری بیش از این سوغات ساده و پر محتوا ندارند.

در مقابل این الگوی زائرانه که در آن خرید جایگاهی تبعی و فرعی دارد و اصالت با معنا و معنویت است، در الگوی گردشگرانه خرید اصالت دارد. خرید و توریسم به طور ذاتی با یکدیگر مرتبطاند و خرید از مهم‌ترین محرک‌ها برای سفرهای برون‌مرزی محسوب می‌شود و تقریباً اصلی‌ترین فعالیتی است که توسط گردشگران انجام می‌شود (ر.ک: تیموتی، ۱۳۸۸: ۳۱). بر این اساس خرید یک فعالیت توریستی عام است که به جذابیت کلی هر منطقه از جهان می‌افزاید (Butler, 1991: 287-295).

البته دیدگاه دین‌شناسانه، ابعاد اقتصادی اماکن مذهبی را رد نمی‌کند^۱ ولی به اثرات منفی آن هشدار می‌دهند؛ زیرا غلبه ابعاد اقتصادی یا اصالت پیدا کردن آن، هدف زیارت را که کسب دانش و فضیلت است، به لذت‌گرایی تبدیل می‌کند. بسیاری از محققان و نویسندگان با تجاری کردن اماکن مقدس مخالفند (Houlihan, 2000; Vassallo, 1979, Greenwood, 1989).

۵. نتیجه‌گیری

توریسم نه در مقصد و نه در طریقت و نه در مبنا با زیارت که جهان‌بینی و ارزش‌های وحیانی و برخاسته از کشش درونی و در پی کمال‌جویی و بهره‌مندی از نورانیت ساحت‌های نورانی بار یافته است، همراه و همزاد و همگن نیست. توریسم رهاورد مدنیت مادی غرب بر مبنای فرهنگ اومانیستی و کالانگری انسان و جهان و سود و تجارت از رفت‌وآمد و نفرهاست نه شیفتگی و دلدادگی که حضور در بارگاه قدسی انوار متصل به خالق نور را جست‌وجو می‌کند. مواجهه توریسم خلودانگاری بشر مادی است که به حض ظاهری بسنده می‌کند و زائر به صیروت در مسیر نورانیت و حضور در محضر ربوبی و بازبینی و دلدار هستی است.

زیارت اربعین با تمرکز بر رویه‌هایی مقدس و عرفانی به دور از آسیب‌های اخلاقی و فرهنگی زیارت‌های گردشگرانه است. تاکید بر الگوی زیارتی اربعین می‌تواند الگویی اصیل از زیارت را در جامعه اسلامی ایجاد کند و آسیب‌های فرهنگ زیارت را که به دنبال رواج فرهنگ و سبک زندگی مدرن در جامعه ایجاد شده است، اصلاح کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱ چنانکه یکی از مهم‌ترین ابعاد حج، ابعاد و کارکردهای اقتصادی آن است. (ر.ک: پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۰)

منابع

- ابن سینا، ابوعلی حسین بن عبدالله (۱۴۰۰)، رسائل، قم، انتشارات بیدار.
- ابن سینا، ابوعلی حسین بن عبدالله، (۱۴۰۳ق)، الاشارات و تنبيهات، با شرح خواجه نصیرالدین طوسی، دفتر نشر کتاب، تهران.
- ابن عربی، محی الدین، (۱۴۰۵ق / ۱۳۶۳)، التفوحات المکیه، با تحقیق عثمان یحیی، تصویر و مراجعه ابراهیم مدکور، المکتبه العربیه، قاهره.
- ابویعلی الموصلی، احمد بن علی بن المثنی التمیمی (۱۴۰۷ق)، مسند ابی یعلی، دار المأمون للتراث، بیروت. احمدی فقیه، محمدحسن، (۱۴۳۰ق) زیارت اربعین؛ آیین عرفان و آیت ایمان، قم، آیات بینات.
- احمدی، حمید (۱۳۹۰)، زائر یا توریست، قم، مؤسسه اندیشه و فرهنگ دینی.
- امام خمینی، روح الله (۱۴۰۶ق)، تعلیقات علی شرح فصوص الحکم، مؤسسه پاسدار اسلام، قم.
- امام خمینی، روح الله (۱۳۸۱)، تفسیر سوره حمد، تهران، مؤسسه نشر، آثار امام خمینی، چاپ هفتم.
- الانصاری القرطبی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۴۰۵ق)، تفسیر القرطبی، الجامع لاحکام القرآن، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
- بابایی، حبیب الله (۱۳۹۰). «سکولاریسم معنوی (مناسبات سکولاریسم و معنویت در عصر جدید)»، آیین عرفی (جستارهایی انتقادی در بنیادهای سکولاریسم). با نظارت علمی محمد تقی سبحانی، به اهتمام مهدی امیدی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم.
- برمر، توماس. اس (۱۳۹۲). «فضاهای مقدس و مکان‌های گردشگری»، گردشگری دینی و سفرهای معنوی، دالن. جی. تیموتی، دانیل اچ. السن، ترجمه محمد قلی‌پور، احسان مجیدی‌فر، جامعه‌شناسان، تهران.
- الباطا، حسون، (۲۰۱۳م) شرح زیاره الاربعین للامام الحسین علیه السلام، الفیحاء، بیروت. پژوهشکده حج و زیارت (۱۳۹۰)، مجموعه مقالات همایش حج و اقتصاد، قم.
- تیموتی، دالن جی، دانیل اچ، السن (۱۳۹۲)، «گردشگری و سفرهای زیارتی»، گردشگری، دین و سفرهای معنوی، دالن. جی، تیموتی، دانیل، اچ، السن، ترجمه محمد قلی‌پور، احسان مجیدی‌فرد، جامعه‌شناسان، تهران.
- تیموتی، دالن. جی (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی مصرف (گردشگری خرید)، ترجمه علی اصغر سیدی، مهدی حسین آبادی، تهران: جامعه‌شناسان.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱)، ادب فنای مقربان، قم، اسراء.
- دیگانس، جاستین (۱۳۹۲). «زیارت دینی و سکولار»، گردشگری، دین و سفرهای معنوی، دالن جی. تیموتی، دانیل اچ. السن، ترجمه محمد قلی‌پور، احسان مجیدی‌فرد، جامعه‌شناسان، تهران.
- رازی، فخرالدین (۱۴۰۷ق). المطالب العالیه فی العلم الهی، با تحقیق احمد حجازی السقا، دارالکتب العربی، بیروت.
- رنجبر، محسن، (۱۳۸۴). «پژوهشی در اربعین حسینی علیه‌السلام»، مجله تاریخ در آیین پژوهش، شماره ۵. زحیلی، وهبه (۱۴۱۱ق)، التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعۀ و المنهج، دارالفکر المعاصر و دارالفکر، دمشق و بیروت.

سهروردی، شهاب الدین (۱۳۷۲ش)، مجموعه مصنفات شیخ اشراق، با تصحیح هنری کربن، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.

سید ابن طاووس (۱۴۱۶ق) الاقبال بالاعمال الحسنه فیما یعمل مره فی السنه، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، مکتب الاعلام الاسلامی، قم.

سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۱ق)، الجامع الصغیر فی احادیث البشری النذیر، دارالفکر، بیروت.

شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۰). دین، جامعه و عرفی شدن، نشر مرکز، تهران.

صابونی، محمد علی (۱۴۰۲ق)، صفوة التفاسیر، دارالقرآن الکریم، بیروت، چاپ چهارم.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۸۸)، بررسی های اسلامی به کوشش سید هادی خسروشاهی، چاپ دوم، قم، مؤسسه بوستان کتاب.

طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۴۰۷ق) التهذیب، دار الکتب الاسلامیه، تهران.

طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۴۱۱ق) مصباح المتهجد، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، بیروت.

قاضی مرادی، حسن (۱۳۸۷)، کار و فراغت ایرانیان، اختران، چاپ دوم، تهران.

گی، چاک وای (۱۳۷۷)، جهانگردی در چشم انداز جامع، ترجمه پارساییان و اعرابی، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی.

المجلسی (۱۴۰۳ق) بحار الانوار، دار احیاء التراث العربی و مؤسسه الوفاء، بیروت.

مهدب، هاشم، حسین زمانی، محمد سهیلی، (۱۳۹۱)، «بهره گیری از مهندسی فرهنگ دینی در توسعه کمی و کیفی زیارت»، دبیرخانه طرح و توسعه کمی و کیفی زیارت امام رضا، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.

نسفی، عزیزالدین (۱۳۷۷). الانسان الكامل. تهران: انتشارات کتابخانه طهوری.

النیشابوری، ابوعبدالله الحاکم (۱۴۰۶ق)، المستدرک علی الصحیحین، دارالمعرفه، بیروت.

هال، مایکل (۱۳۹۲). «مسافرت و گذری به دریای ایمان نگاهی به اومانیسیم دینی»، گردشگری، دین و سفرهای معنوی، دالن جی. تیموتی، دانیل اچ. السن، محمد قلی پور، احسان مجیدی فرد.

هروی، محمد شریف نظام الدین احمد (۱۳۵۸). انواریه، ترجمه و شرح حکمه الاشراق سهروردی، با تصحیح حسین ضیایی، امیرکبیر، تهران.

الهندی، علاء الدین المتقی (۱۴۰۹ق) کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، مؤسسه الرساله، بیروت.

الهیشمی، نورالدین علی بن ابی بکر (۱۴۰۸ق)، مجمع الزوائد، دارالکتب العلمیه، بیروت.

هینلز، جان، آر. (۱۳۸۵)، فرهنگ ادیان جهان، سرویراستار، ع. پاشایی، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.

وکونینچ، بوریس (۱۳۹۲). «مکان های مقدس و گردشگری در کلیسای رم»، گردشگری، دین و سفرهای معنوی، دالن جی. تیموتی، دانیل اچ. السن، ترجمه محمد قلی پور، احسان مجیدی فر، جامعه شناسان، تهران.

ولا، فرانسوا، یونل بیچریل (۱۳۸۴)، گردشگری بین المللی، ترجمه محمد ابراهیم گوهریان، محمدمهدی کتابچی، تهران، امیرکبیر.

الیاده، میرچا، ۱۳۷۲، مقدس و نامقدس، ترجمه نصرالله زنگویی، سروش، تهران.

یک پسر مهدی، سمانه جهانی، سمیه حسینی (۱۳۹۱)، «سوغات فرهنگی زائر رضوی، راهبردها و راه کارها»، نقش زیارت در توسعه گردشگری دینی، (مجموعه مقالات)، دبیرخانه طرح مطالعه توسعه کمی و کیفی زیارت امام رضا، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، انتشارات آوند رشد، مشهد.

- Aldred, L. (2000) "Plastic Shamans and AstroTurf sun dances", *The American Indian Quarterly* 24 (3).
- Anderson, L. and Littrell, M.A (1995) *Souvenir-purchase behavior of women tourists. Annals of Tourism Research* 22 (2).
- Brainard, F.S. (1996) "Defining Mystical Experiences", *Journal of the American Academy of Religion* 64 (2).
- Bremer, T.S (2004) *Blessed with Tourist: The Borderlands of Religion and Tourism in San Antonio, Chapel Hill: University of North Carolina press.*
- Bremer, T.S. (2003), "Il Genius Loci Ignotus di Eranos e la Creazione di un Luogo Sacro", in E. Barone, M. Riedl and A. Tischel (eds) *Eranos, Monte Verita, Ascona, Pisa, Italy: Edizioni.*
- e, S. (20Bruc02), *God is Dead: Secularization in the west, Oxford: Blackwell.*
- Butler, RW. (1991) *West Edmonton Mall as a tourist attraction, Canadian Geographer* 35 (3).
- Clark, M. (1991) "Developments in human geography: niches for a Christian Contribution", *Area* 23 (4).
- Fine, J. and Speer, J. (1985) "Tour guide performance as site sacralization", *Annals of Tourism Research* 12.
- Graham. B. and Murray, M. (1997) "The Spiritual and the profane: The Pilgrimage to Santiago de Compostable", *Eacumene* 4 (4)
- Greenwood, D.J. (1989) "Culture by the pound", in V. Smith (ed.) *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism (2nd edn), Philadelphia: University of Pennsylvania Press.*
- Heelas, P. (1996) *The New Age Movement: The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity, Oxford: Black well.*
- Heelas, P. (1998) "Introduction: on differentiation and dedifferentiation" in P. Heelas (ed.) *Religion Modernity and Postmodernity, Oxford: Blackwell.*
- Hervieu-leger, D. (1999) *Le Pelerin et Le Converti: La Religion en Mouvement, Paris: Flammarion.*
- Houlihan, M. (2000) "Souvenirs with Soul: 800 Years of piligrimage to Santiago de Compostela", in M. Hitchcock and K. Teagu (eds) *Souvenirs: The Material Culture of Tourism, Aldershot: Ashgat.*
- Jackowski, A. (1987), "Geography of pilgrimage in Poland", *The National Geographical Journal of India* 33 (4).

- Jackowski, A. and Smith, V. (1992) "Polish Pilgrim-tourists", *Annals of tourism Research* 19.
- Jackson R.H. and Davis, J. (2000), "Pilgrimage in Western arid China", *Pilgrimage Studies* 8.
- Kosti, F. (1998) "The enchantment of religious tourism: the case of Mount Athos, Greece", *Vrijety Studies* 15 (4).
- Moya P.M.L. (2000) " introduction: reclaiming identity" in P.M.L Moya and M.R. Hames-Garcia (eds) *Reclaiming Identity: Realest Theory and the Predicament of Postmodernism*, Berkeley: University of California Press.
- Olsen, D.H. and Guelke, J.K. (2001) "Spatial transgression and the BYU Jerusalem Center Center Controversy," *Professional Geographer* 56 (4).
- Pearce, P.L. and Moscardo, G. (1986) "The concept of authenticity in tourist experiences", *Australian and New Zealand Journal of Sociology* 22.
- Rinschede, G. (1992) "Forms of religious tourism", *Annals of Tourism Research* 19.
- Sallnow, M.J. (1987) *Pilgrims of the Andes: Regional Cults in Cusco*, Leiden: Koninklijke Brill.
- Smith, V.L. (1992) "Introduction: the quest in quest", *Annals of Tourism Research* 19.
- Stevens, T. (1988), "The Ministry of Welcome: Tourism and religious sites", *Leisure Management* 8 (3).
- Vassalo, M. (1979) *From Lordship Stewardship: Religion and Social Change in Malta*, The Hague: Mouton.
- Vukonic, B. (1996), *Tourism and Religion*, Oxford, UK: Elsevier Science ltd.

Research Article

Socio-cultural analysis of pilgrimage pattern of Arbaeen pilgrimage

Mohsen Mohammadi¹

Date of received: 2022/12/31

Date of Accept: 2023/02/14

Abstract

In the hadiths, there is an order for Arbaeen pilgrimage and a special letter for that pilgrimage has been presented by the Ahl al-Bayt (peace be upon them). Arbaeen Pilgrimage has been investigated from various mystical, educational and historical aspects, but this article aims to investigate the capabilities of Arbaeen Pilgrimage with a cultural and social approach. Based on this, Arbaeen pilgrimage can be considered as a model for pilgrimages, which today has largely deviated from its ideal due to the influence of the tourist model. The pilgrim pattern in Arbaeen pilgrimage can be analyzed in contrast to the touristic pattern of pilgrimage trips in terms of attitude, tendency and action. Arbaeen pilgrimage is based on a special model of epistemology, ontology, and cosmology, the result of which is reflected in the special pattern of leisure and sanctity of this journey. In this model, spirituality and shopping, as two special behaviors of pilgrims, follow the ethical atmosphere and principles of pilgrimage.

Keywords: Pilgrimage, Arbaeen, spirituality, shopping, holiness, leisure.

Citation (APA 6th ed. / APSA)

Mohammadi, Mohsen (Summer 2023). "Socio-cultural analysis of pilgrimage pattern of Arbaeen pilgrimage". *Quarterly Journal of Research in History, Politics and Media*. Vol. 6, Num. 2, S.No. 22, pp. 15 - 40.

¹. PhD student of Islamic Studies, University of Islamic Studies, Qom, Iran. email: moh2941@gmail.com

Copyright © 2010, KSSI (Karimeh Strategic Studies Institute Of Shiraz). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material.

Resources

- Abu Ya'ali al-Mosli, Ahmad bin Ali bin Al-Muthini Al-Tatimi (1407 AH), Musnad Abi Ya'li, Dar al-Ma'mun for Heritage, Beirut.*
- Ahmadi Faqih, Mohammad Hasan, (1430 AH) Ziarat Arbaeen; Ayane Irfan and Ayat Iman, Qom, Ayat Binat. (in Persian)*
- Ahmadi, Hamid (1390), Pilgrim or Tourist, Qom, Institute of Religious Thought and Culture. (in Persian)*
- Al-Ansari al-Qurtubi, Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad (1405 AH), Tafsir al-Qurtubi, Al-Jamee Lahakm al-Qur'an, Dar Ahyaya al-Trath al-Arabi, Beirut.*
- Al-Batat, Hassoun, (2013) Description of Ziyarah al-Arbain for Imam al-Hussein, peace be upon him, Al-Fihaa, Beirut.*
- Aldred, L. (2000) "Plastic Shamans and AstroTurf sun dances", The American Indian Quarterly 24 (3).*
- Al-Haitami, Noor al-Din Ali bin Abi Bakr (1408 AH), Majma al-Zawaed, Dar al-Kitab Al-Alamiya, Beirut.*
- Al-Hindi, Ala al-Din al-Muttaqi (1409 AH) Kanzal al-Umal fi Sunan al-Aqwal va al-Afal, Risala Institute, Beirut.*
- Al-Majlisi, (1403 AH) Bihar al-Anwar, Dar Ihya al-Trath al-Arabi and Al-Wafa Institute, Beirut. (in Persian)*
- Al-Nishabouri, Abu Abdallah al-Hakim (1406 AH), Al-Mustadrak Ali al-Sahhein, Daral al-Marefa, Beirut.*
- Anderson, L. and Littrell, M.A (1995) Souvenir-purchase behavior of women tourists. Annals of Tourism Research 22 (2).*
- Babaei, Habibullah (1390), "Spiritual secularism (relations between secularism and spirituality in the new era)", Ayin Arfi (critical essays on the foundations of secularism), under the supervision of Mohammad Taqi Sobhani, under the supervision of Mehdi Omid, Science and Culture Research Institute Islamic, Qom. (in Persian)*
- Brainard, F.S. (1996) "Defining Mystical Experiences", Journal of the American Academy of Religion 64 (2).*
- Bremer, T.S (2004) Blessed with Tourist: The Borderlands of Religion and Tourism in San Antonio, Chapel Hill: University of North Carolina press.*
- Bremer, T.S. (2003), "Il Genius Loci Ignotus di Eranos e la Creazione di un Luogo Sacro", in E. Barone, M. Riedl and A. Tischel (eds) Eranos, Monte Verita, Ascona, Pisa, Italy: Edizioni.*

- Bremer, Thomas. S. (2012), "Sacred Spaces and Tourist Places", *Religious Tourism and Spiritual Travels*, Dalen.J. Timothy, Daniel H. Al-Elsan, translated by Mohammad Qalipour, Ehsan Majidifar, Sociologists, Tehran. (in Persian)
- Butler, RW. (1991) *West Edmonton Mall as a tourist attraction*, *Canadian Geographer* 35 (3).
- Clark, M. (1991) "Developments in human geography: niches for a Christian Contribution", *Area* 23 (4).
- Digance, Justin, (2012) "Religious and Secular Pilgrimage", *Tourism, Religion and Spiritual Travels*, Dalen J. Timothy, Daniel H. Olsen, translated by Mohammad Qolipour, Ehsan Majidi Fard, Sociologists, Tehran.
- e, S. (20Bruc02), *God is Dead: Secularization in the west*, Oxford: Blackwell.
- Eliade, Mircha, 1372, *Holy and Non-Holy*, translated by Nasrullah Zangoui, Soroush, Tehran. 43. Yek Son Mahdi, Samaneh Jahani, Samieh Hosseini (2013), "Cultural Souvenirs of Razavi Pilgrim, Strategies and Solutions", *The Role of Pilgrimage in the Development of Religious Tourism*, (Collection of Articles), Secretariat of the Quantitative and Qualitative Development Study Plan of Imam Reza Pilgrimage. Astan Quds Razavi Printing and Publishing Institute, Avand Rushd Publishing House, Mashhad.
- Fine, J. and Speer, J. (1985) "Tour guide performance as site sacralization", *Annals of Tourism Research* 12.
- Gay, Chuck Way (1377), *Tourism in a comprehensive perspective*, translated by Parsaiyan and Arabi, Tehran, Cultural Research Office.
- Graham. B. and Murray, M. (1997) "The Spiritual and the profane: The Pilgrimage to Santiago de Compostable", *Eacumene* 4 (4)
- Greenwood, D.J. (1989) "Culture by the pound", in V. Smith (ed.) *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism* (2nd edn), Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Hall, Michael (2012), "Traveling and passing through the sea of faith, a look at religious humanism", *Tourism, Religion and Spiritual Travels*, Dalen J. Timothy, Daniel H. Olsen, Mohammad Qalipour, Ehsan Majidifar.
- Heelas, P. (1996) *The New Age Movement: The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*, Oxford: Black well.
- Heelas, P. (1998) "Introduction: on differentiation and dedifferentiation" in P. Heelas (ed.) *Religion Modernity and Postmodernity*, Oxford: Blackwell.

- Heravi, Mohammad Sharif Nizamuddin Ahmed (1358), *Anwariyeh, translation and explanation of Hakmah al-Ishraq Suhrawardi, with corrections by Hossein Ziyai, Amir Kabir, Tehran. (in Persian)*
- Hervieu-leger, D. (1999) *Le Pelerin et Le Converti: La Religion en Mouvement, Paris: Flammarion.*
- Hinels, John, R. (1385), *Farhang Adyan Jahan, editor-in-chief, A. Pashaei, Qom, Religions and Religions Studies and Research Center.*
- Houlihan, M. (2000) "Souvenirs with Soul: 800 Years of pilgrimage to Santiago de Compostela", in M. Hitchcock and K. Teagu (eds) *Souvenirs: The Material Culture of Tourism, Aldershot: Ashgat.*
- Ibn Arabi, Mohi al-Din, (1405 AH / 1363), *al-Fuhat al-Makiyya, with research by Othman Yahya, illustration and reference by Ibrahim Madkur, al-Maktabeh al-Arabiya, Cairo. (in Persian)*
- Ibn Sina, Abu Ali Hossein bin Abdullah, (1403 AH), *Signs and Punishments, with commentary by Khwaja Nasir al-Din Tusi, Book Publishing House, Tehran. (in Persian)*
- Ibn Sina, Abu Ali Hussein bin Abdullah (1400), *Rasail, Qom, Bidar Publications. (in Persian)*
- Imam Khomeini, Ruhollah (1381), *Commentary on Surah Hamad, Tehran, Publishing House, Works of Imam Khomeini, 7th edition. (in Persian)*
- Imam Khomeini, Ruhollah (1406 AH), *Commentary on Ali's Commentary on Fuss al-Hakm, Pasdar Islam Institute, Qom. (in Persian)*
- Jackowski, A. (1987), "Geography of pilgrimage in Poland", *The National Geographical Journal of India* 33 (4).
- Jackowski, A. and Smith, V. (1992) "Polish Pilgrim-tourists", *Annals of tourism Research* 19.
- Jackson R.H. and Davis, J. (2000), "Pilgrimage in Western arid China", *Pilgrimage Studies* 8.
- Javadi Amoli, Abdullah (2001), *Adab Fanai Moqraban, Qom, Isra. (in Persian)*
- Kosti, F..(1998) "The enchantment of religious tourism: the case of Mount Athos, Greece", *Vrijety Studies* 15 (4).
- Mehzeb, Hashem, Hossein Zamani, Mohammad Sohaili, (2012), "Using the engineering of religious culture in the quantitative and qualitative development of pilgrimage", *Secretariat for Planning and Development of Quantitative and Qualitative Pilgrimage of Imam Reza, Astan Quds Razavi Printing and Publishing Institute, Mashhad. (in Persian)*
- Moya P.M.L. (2000) "introduction: reclaiming identity" in P.M.L Moya and M.R. Hames-Garcia (eds) *Reclaiming Identity: Realest Theory and the*

- Predicament of Postmodernism, Berkeley: University of California Press.*
- Nasfi, Azizuddin (1377), *Al-Insan al-Kamel*, Tehran, Tahori Library Publications. (in Persian)
- Olsen, D.H. and Guelke, J.K. (2001) "Spatial transgression and the BYU Jerusalem Center Conter Controversy," *Professional Geographer* 56 (4).
- Pearce, P.L. and Moscardo, G. (1986) "The concept of authenticity in tourist experiences", *Australian and New Zealand Journal of Sociology* 22.
- Qazi Moradi, Hassan (2007), *Work and Leisure of Iranians*, Akhtaran, second edition, Tehran.
- Ranjbar, Mohsen, (2004) "Research on the Arbaeen of Hosseini, peace be upon him", *Tarikh magazine in the mirror of the mirror*, number 5. (in Persian)
- Razi, Fakhr al-Din (1407 AH), *al-Mutaleb al-Aaliyyah fi il-al-ehi*, with the research of Ahmad Hijazi al-Saqqa, *Dar al-Kitab al-Arabi*, Beirut. (in Persian)
- Research Institute of Hajj and Pilgrimage* (2013), *collection of papers of Hajj and Economy Conference, Qom.* (in Persian)
- Rinschede, G. (1992) "Forms of religious tourism", *Annals of Tourism Research* 19.
- Sabouni, Muhammad Ali (1402 AH), *Safwa al-Tafaseer, Dar al-Qur'an al-Karim*, Beirut, 4th edition. (in Persian)
- Sallnow, M.J. (1987) *Pilgrims of the Andes: Regional Cults in Cusco*, Leiden: Koninklijke Brill.
- Seyyed Ibn Tavus, (1416 AH) *Al-Iqbal Balaamal Al-Hasaneh Fima Ya'amal Merah Fi Sunnah*, researched by Javad Qayyumi Isfahani, *School of Islamic Studies, Qom.* (in Persian)
- Shujaei Zand, Alireza (2010), *Religion, Society and Secularization*, Nash Karzan, Tehran. (in Persian)
- Siyuti, Jalal al-Din Abd al-Rahman bin Abi Bakr (1401 A.H.), *al-Jame al-Saghir fi Ahadith al-Bishri al-Nazir*, *Dar al-Fakr*, Beirut.
- Smith, V.L. (1992) "Introduction: the quest in quest", *Annals of Tourism Research* 19.
- Sohravardi, Shahabuddin (1372), *Sheikh Ashraq's collection of works, with artistic correction by Carbon*, *Institute of Cultural Studies and Research, Tehran.* (in Persian)
- Stevens, T. (1988), "The Ministry of Welcome: Tourism and religious sites", *Leisure Management* 8 (3).

- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (2008), Islamic studies by Seyyed Hadi Khosrowshahi, second edition, Qom, Bostan Kitab Institute. (in Persian)*
- Timothy, Dalen J, Daniel H, Olsen (2012), "Tourism and Pilgrimages", Tourism, Religion and Spiritual Travels, Dalen. J., Timothy, Daniel, H., Olsen, translated by Mohammad Qalipour, Ehsan Majidifard, Sociologists, Tehran. (in Persian)*
- Timothy, Dalen. J, (1388), Sociology of consumption (shopping tourism), translated by Ali Asghar Sidi, Mehdi Hosseinabadi, Tehran, Sociologists, 1388.*
- Tousi, Abu Jaafar Mohammad bin Hasan, (1407 AH) al-Tahdhib, Dar al-Kitab al-Islamiya, Tehran. (in Persian)*
- Tousi, Abu Ja'afar Muhammad bin Hasan, (1411 AH) Misbah al-Mutahjad, Al-Al-Bayt Lahia al-Tarath Institute, Beirut. (in Persian)*
- Vassalo, M. (1979) From Lordship Stewardship: Religion and Social Change in Malta, The Hague: Mouton.*
- Vela, Francois, Yonel Becheril (2004), International Tourism, translated by Mohammad Ebrahim Goharian, Mohammad Mahdi Kitabchi, Tehran, Embirkabir.*
- Vkonich, Boris (2012), "Holy places and tourism in the Church of Rome", tourism, religion and spiritual journeys, Dalen J. Timothy, Daniel H. Olsen, translated by Mohammad Qolipour, Ehsan Majidifard, Sociologists, Tehran.*
- Vukonic, B. (1996), Tourism and Religion, Oxford, UK: Elsevier Science ltd.*
- Zaheli, Wahba (1411 AH), al-Tafsir al-Munir fi al-Aqeedah wa al-Sharia wa al-Manhaj, Dar al-Fakr al-Mawdani and Dar al-Fakr, Damascus and Beirut. (in Persian)*

